

WITOLD M. NOWAK

Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie

STAN BADA NAD FILOZOFIĄ R. G. COLLINGWOODA

Umieszczenie poglądów Robina G. Collingwooda (1889-1943), brytyjskiego filozofa, historyka i archeologa, w ramach którejkolwiek z tradycji filozoficznych XX w. nie jest rzeczą łatwą - jego myślenie jest zbyt zróżnicowane i wielotkonne. Przez niektórych współczesnych autorów Collingwood zaliczany jest do nurtu intelektualnego określanego przez F. R. Ankersmita mianem anglosaskiej tradycji hermeneutycznej, zaś przez F. Olafsona i G. H. Von Wrighta analitycznej tradycji hermeneutycznej². Wśród reprezentantów tego nurtu wymienia się także m. in. W. H. Dray, a jako cech im wspólny uznawany jest sprzeciw wobec pozytywistycznej tendencji do powszechnej stosowalności w wyjaśnianiu historycznym modelu nomotetycznego. Zbieżność idei Collingwooda z założeniami hermeneutyki nie kończy się jednak na tym, lecz się znacznie głębsze. Przede wszystkim zbieżność z metodą hermeneutyczną jest jego koncepcja pytania i odpowiedzi (*question and answer*), zgodnie z którą wszelka wypowiedź, w tym także filozoficzna, należy rozumieć nie tylko pod kątem jej wartości logicznej - lecz jako odpowiedź na historycznie umotywowane pytanie. Każda wszelka interpretacja wypowiedzi ludzkich musi wychodzić poza ich logicznie uchwytne treści³.

Jakkolwiek pojęcie „tradycji hermeneutycznej” nie należy do precyzyjnych i nastręcza wiele trudności⁴, dobrze wziąć je pod uwagę w wypadku interpretacji poglądów Collingwooda. Filozof ten już w latach 30. akcentował dziejowo wszelkiego rozumienia, a także konieczność odnoszenia wszelkich koncepcji filozoficznych do (ustalonych metodami historycznymi) pytania, na które stanowiły one odpowiedzi.

Ponadto umieszczanie (przynajmniej niektórych) poglądów Collingwooda w nurcie hermeneutycznym wskazuje na związki tych poglądów z tradycją filozofii kontynentalnej, która zawsze była mu bardzo bliska i w kontekście której jego idee muszą być rozważane. Gdy owe związki weźmiemy pod uwagę, mniej zaskakujące, choć nadal zawierające trochę przesady będzie to, co w przedmowie do niemieckiego wydania *Autobiografii* Collingwooda napisał H.-G. Gadamer: „W zadziwiający, prawie tajemniczy sposób ten zagraniczny myśliciel i pisarz nie jest nam obcy i gdy zaczyna przemawiać do nas po niemiecku jest prawie jak ktoś powracający do domu, kto nigdy nie zapomniał o swej duchowej ojczyźnie, będąc poza nią, gdzie żył i walczył. Ojczyzną tą jest rozległy krajobraz niemieckiego romantyzmu i szkoły historycznej, Hegla i Schellinga, Humboldta, Rankego i Droysena, Schleiermachera i Diltheya...”⁵. Nie należy zapominać o tych afiliacjach myśli Col-

lingwooda, choć z drugiej strony dostrzec trzeba racjonalistyczny i empiryczny charakter jego filozofii, w której nawet pojęcie wyobraźni (zarówno wyobraźni historycznej, jak i wyobraźni w sztuce) posiada silnie racjonalistyczny i empiryczny charakter.

R. G. Collingwood jest autorem, do którego idei filozoficznych w ciągu ostatniego wieka czy sto lat używano; jego myśl stała się tak samo autonomicznym przedmiotem badań historyczno-filozoficznych. Dotyczy to zwłaszcza kręgu filozofii anglosaskiej i skandynawskiej, bo już wśród autorów niemieckich i francuskich zainteresowanie filozofii Collingwooda jest znikome⁶. Zainteresowanie myślą Collingwooda na wieki ma jednak tendencję zdecydowanie rosnąć. Próbuje się dociec jego początku trzeba powiedzieć, że za życia Collingwooda jego prace filozoficzne nie zostały docenione. Był autorem w znacznym stopniu izolowanym w rodzimym Oksfordzie, choć mniej izolowanym aniżeli to sam w *Autobiografii* przedstawił, a poza Wielką Brytanią niemal nieznanym. Również bezpośrednio po śmierci filozofa sytuacja niewiele się zmieniła i poglądy Collingwooda nie wywierały większego wpływu, mimo późniejszego wydania *The Idea of Nature* (1945) i *The Idea of History* (1946)⁷.

Jednym z pierwszych autorów, który poddał poważnej dyskusji poglądy zawarte w *The Idea of History* był W.H. Walsh⁸. W 1953 r. ukazał się obszerny monograficzny esej E. W. E. Tomlin a R. G. Collingwood, w którym została zarysowana sylwetka myśliciela i całość jego poglądów. W 1962 r. Alan Donagan, uczeń i przez długi czas najwybitniejszy monografista filozofii Collingwooda, wydał swój *The Later Philosophy of R. G. Collingwood* (Oxford), która przetrwała dzięki badaniom nad myślą filozofa. Od tamtego czasu zaczęła ukazywać się pewna liczba egzegetycznych i krytycznych monografii i artykułów o filozofie. I tak w następujących latach pojawiła się praca W. M. Johnstona *The Formative Years of R. G. Collingwood* (The Hague 1967), napisana w ramach historii idei i analizująca kształtowanie się poglądów filozofa do 1925 roku, który to rok rozpoczyna fazę dojrzałej filozofii Collingwooda. Rok 1969 przyniósł w tym kierunku L. O. Minka *Mink, History, and Dialectic: The Philosophy of R. G. Collingwood* (Bloomington, Indiana), za rok następujący nie mniej nowatorską pracę L. Rubinoffa *Collingwood and the Reform of Metaphysics: A Study in the Philosophy of Mind* (Toronto 1970). W 1972 roku ukazał się obszerny tom *Critical Essays on the Philosophy of R. G. Collingwood* pod redakcją M. Krausza (Oxford), omawiający w duchu polemicznym niemal wszystkie dziedziny twórczości filozofa, zaś w trzy lata później komparatystyczna praca P. Skagestad *Making Sense of History: The Philosophies of Popper and Collingwood* (Oslo 1975). Odnotować należy istnienie kilku omawiających dzieło brytyjskiego filozofa w kontekstach na pierwszy rzutek nieco zaskakujących, jak choćby

zestawienie jego poglądów z poglądami F. Nietzschego¹⁰. Jak widać na podstawie tego wyliczenia do osobliwy jest fakt, e g ł b s z e zainteresowanie pracami Collingwooda zainicjowane zostało nie w Wielkiej Brytanii, lecz w krajach Ameryki Północnej, Skandynawii oraz innych częściach Europy zachodniej.

W 1978 r. Kathleen Collingwood, druga córka filozofa, zdeponowała w oksfordzkiej Bodleian Library dotychczas nieznanych dotychczas rękopisów Collingwooda. Zawierają one ponad cztery tysiące stron i poświęcone są najróżnorodniejszym zagadnieniom, jak: religia, krytyka literacka, etyka, epistemologia, metafizyka, kosmologia, folklor i magia, polityka, filozofia historii, dzieje rzymskiej Brytanii i archeologia. Udostępnienie ich stało się istotnym wydarzeniem w badaniach nad myślą Collingwooda, a także zmusiło wielu komentatorów do rewizji swoich opinii, m. in. w kwestii spójności jego poglądów. W oparciu o te między innymi teksty W. J. van der Dussen, uczeń W. H. Drayana, wydał w 1981 r. pierwsze systematyczne opracowanie całej filozofii historii Collingwooda, pracując na podstawie dalszych studiów nad tym autorem - *History as a Science: The Philosophy of R. G. Collingwood* (The Hague)¹². Van der Dussen opracował ponadto nowe wydanie *The Idea of History* dotychczas do niego nieznanego wcześniej wykładowca filozoficznego Collingwooda z lat 1926-1928 i opatrzył obszernymi przedmową uwzględniającą rozwój badań nad jego filozofią¹³. Oprócz tego, wraz z W. H. Drayem, Van der Dussen wydał zupełnie dotychczas nieznaną, uważaną za zaginioną i odnanależoną niedawno w archiwach Oxford University Press Collingwoodowskie *The Principles of History*¹⁴. Spośród najnowszych prac o filozofii Collingwooda wymienić należy jeszcze dwie książki. Pierwsza to W. H. Drayana *History as Re-enactment. R. G. Collingwood's Idea of History* (Oxford 1995), rzecz rekapitulująca dotychczasowe interpretacje myśli Collingwooda i dająca wiele własnych ustaleń, zwłaszcza w kwestii wyjaśnienia historycznego; w dziedzinie bardzo szeroko wyspecjalizowanej literatury przedmiotu praca Drayana budzi uznanie szerokości ujęcia¹⁵. Drugą książką wartą rekomendacji jest zbiorowy tom *Philosophy, History and Civilisation. Interdisciplinary Perspectives on R. G. Collingwood*, omawiający różnorodne dziedziny twórczości Collingwooda, poczynając od metafizyki i estetyki, poprzez teorię edukacji, a na archeologii kończąc¹⁶.

Omówiłem dotychczas prace posiadające charakter szeroki, zmagające się z całym dorobkiem filozoficznym Collingwooda. Obok nich, co naturalne, powstała pewna liczba tekstów podejmujących pojedyncze tematy i w tym myślowe autora *The Idea of History*. Należą do nich między innymi książki: L. J. Goldsteina *Historical Knowing* (Austin, Texas 1976), R. Martina *Historical Explanation: Re-enactment and Practical Inference* (Ithaca, New York 1977), H. Saari *Re-enactment: A Study in R. G. Collingwood's Philosophy of*

History (Abo, Finlandia 1984) i L. J. Goldsteina *The What and Why of History: Philosophical Essays* (Leiden, New York, Cologne 1996). Z kolei w ród autorów artykułów o filozofii Collingwooda znajdziemy takich filozofów i historyków jak: D. Boucher, L. B. Cebik, L. Code, G. Couse, P. Gardiner, M. Krausz, M. Nielsen, N. Rotenstreich, D. S. Taylor czy S. Toulmin.

Najwi kszym zainteresowaniem spo ród całego dorobku Collingwooda cieszy si , jak dot d, jego filozofia historii; sam zreszt uwa ał prace z tej dziedziny za swe *opus magnum*. R. F. Atkinson okre la nawet Collingwooda mianem „najbardziej godnego uwagi filozofa historii pisz cego po angielsku”¹⁷, a W. H. Dray zdecydowanie przychyła si do tego zdania . *The Idea of History* pozostaje najch tniej czytany ksi k Collingwooda. Trzeba jednak dostrzec równie obecno idei oksfordzkiego filozofa w innych kontekstach. Po pierwsze, mam na my li filozofi polityczn , na terenie której idee Collingwooda „odkrył” na dobre David Boucher, publikuj c wyniki w studium *The Social and Political Thought of R. G. Collingwood* (Cambridge 1989). Boucher jest ponadto inicjatorem wydania Collingwoodowskich eseów z filozofii politycznej¹⁹ oraz "Collingwood Studies" - rocznika po wi - conego yciu i twórczo ci filozofa²⁰. Zainteresowanie problematyk filozofii religii u Collingwooda, zarysowan ju w ksi ce Donagana, zaowocowało wydaniem przez L. Rubinoffa Collingwoodowskich pism z tej dziedziny²¹. Na temat filozofii religii Collingwooda niezwykle interesuj co pisał tak e J. Patrick²². Wreszcie estetyka, na terenie której koncepcje wyło one w *The Principles of Art* spotkały si z odd wi kiem ró nych autorów²³; w estetyce anglosaskiej prace Collingwooda cytowane s do cz sto.

Generalnie natomiast mówi c R. G. Colingwood nale y dzi do autorów przywoływanych w najrozmaitszych kontekstach i wszelkich dziedzinach filozofii, od metafizyki ogólnej²⁴ po etyk ²⁵ i filozofi polityczn . Sytuacja ta wynika z wielo ci i ró norodno ci filozoficznych intuicji zawartych w pracach Collingwooda.

Wymie my teraz autorów pisz cych o filozofii Collingwooda w Polsce. Powstało u nas na ten temat niewiele publikacji: jedna ksi ka²⁶ i artykuły. Zaraz po wojnie zabrał głos na temat pogl dów Collingwooda M. Heitzman w artykule *Collingwooda teoria poznania historycznego*²⁷, a w du o pó niej - szym okresie jeszcze: T. Buksi ski²⁸, W. Flisi ski²⁹, I. Gawarecka-Adamczyk³⁰, R. Legutko³¹ i wymieniona J. Zdybel³². Teksty te dotyczyły prze - wa nie problematyki Collingwoodowskiej filozofii historii i bazowały na *The Idea of History*, cho nie wył cznie. Generalnie mo na stwierdzi , e Collingwood nale y u nas do filozofów, których recepcja jest znikoma. Tłumacze dzieł Colingwooda na j zyk polski nie było; jedynym wyj tkiem s szczupłe fragmenty *The Idea of History* oraz *Roman Britain and the*

English Settlements zamieszczone w wydany w 1963 r. w Londynie zbiorze wyjętków z dzieł historyków brytyjskich³³.

Równie w wiatowej literaturze filozoficznej recepcja idei Collingwooda jest wyjątkowo niejednorodna. Dla jednych R. G. Collingwood pozostaje jednym z największych myślicieli XX stulecia lub choćby jednym z znaczących filozofów współczesnych, gdy dla innych jego twórczość pozostaje zupełnie niezauważona. Jeśli sięgniemy do podstawowych pozycji współczesnej literatury encyklopedyczno-słownikowej i zarysów historii filozofii XX w. obecnie w nich Collingwooda nie jest bynajmniej regułą. Obszerne hasło (autorstwa A. Donagana) poświęcone mu w *The Encyclopedia of Philosophy* pod redakcją R. Edwardsa³⁴, ale już we francuskim *Dictionnaire des Philosophes* wydawnictwa PUF informacja o Collingwoodzie jest bardzo skąpa i niezręczna³⁵. Nowsze, zwłaszcza anglosaskie, słowniki są nieco bardziej sprawiedliwe³⁶. W literaturze podręcznikowej jest natomiast jeszcze gorzej: B. Russell w *History of Western Philosophy* nie wspomina o Collingwoodzie wcale, podobnie pomija go w *A History of Philosophy* F. Copleston³⁷. Rodzima *Historia filozofii* W. Tatarkiewiczza daje o Collingwoodzie jedynie wzmianki i to przy okazji omawiania poglądów A. N. Whiteheada³⁸. Nie rozpieszczają też zainteresowanych E. Gilson, T. Langan i A. A. Maurer poświęcając filozofowi w swojej *Recent Philosophy. Hegel to the Present* kilka informacyjnych wiersów w przypisach. W angielskich pracach poświęconych filozofii XX wieku rzeczy mają się nieco lepiej: do obszernie omawiają koncepcje Collingwooda np. J. Passmore w *A Hundred Years of Philosophy* (Duckworth 1957) i A. J. Ayer w *Philosophy in the Twentieth-Century* (New York 1982)⁴⁰. Takie przykłady można by mnożyć, jednak, jeśli te zaprezentowane wystarczą co do dowodów, to w panoramie historii filozofii i filozofii XX w. Collingwood nie doczekał się jeszcze swego określonego miejsca. Jest on albo zupełnie zapoznany, albo odczytywany fragmentarycznie - jako autor *The Idea of History*, *The Principles of Art* albo *An Essay on Metaphysics*, czyli tej lub innej pracy, nie zaś całościowo jako wybitny i wszechstronny - choć niełatwy do zaklasyfikowania - myśliciel. Wiele wskazuje jednak na to, że taka sytuacja ulegnie w najbliższych latach zmianie z korzyścią dla twórczości R. G. Collingwooda. Literatura dotycząca tego filozofa rośnie i przynosi nowe interpretacje. W oksfordzkiej Bodleian Library stopniowo udostępniane są coraz to nowe odnalezione rękopisy filozofa⁴¹. Od kilku lat na University of Wales w Swansea działa Collingwood Society, wydaję wspomniane Collingwood Studies, organizuję konferencje i zajmuję się badaniami dorobku filozofa.

Przypisy:

¹ F. R. Ankersmit *The Dilemma of Contemporary Anglo-Saxon Philosophy of History*. "History and Theory", vol. 25, nr 4, 1986.

² F. A. Olafson: *Hermeneutics, 'Analytical' and 'Dialectical'*. "History and Theory", vol 25, nr 4, 1986; G. H. Von Wright *Explanation and Understanding*. Ithaca, Cornell University Press 1971. Von Wright odró nił „tradycj Arystotelesa” (wiod c od Arystotelesa poprzez Vica, Kanta, idealizm niemiecki, Hegla do hermeneutyki XX w.) i „tradycj Galileusza” (Galileusz, Bacon, pozytywizm logiczny). Ró nica mi dz nimi wynika z akceptacji odmiennych typów wyja niania: tradycja arystotelesowska za naukowe uwa a wyja nienia teleologiczne, podczas gdy galileuszowska - przyczynowe (mechanistyczne). Charakterystyczne dla tej drugiej jest odrzucanie pogl du, jakoby historia i inne dyscypliny humanistyczne były rodzajowo ró ne od nauk przyrodniczych. Collingwood nale y, zdaniem von Wrighta, do uczonych, którzy inspirowali powstanie nowej wersji metodologii zgodnej z tradycj arystotelesowsk ; obok Collingwooda von Wright sytuje tu Droysena, Simmela, Webera, Windelbanda i Crocego.

³ H.-G. Gadamer przypisuje taki pogl d ju Heglowi, a za jego odnowicielei w XX w. uznaje B. Crocego i wla nie R. G. Collingwooda; zob. H.-G. Gadamer. *Hermeneutyka*, przeł. A. Bronk, w: A. Bronk: *Zrozumie wiat współczesny*. Lublin 1998, s. 283-300 - artykuł Gadamera pochodzi z *Historisches Wörterbuch der Philosophie* pod redakcj H. Rittera.

⁴ Zob. A. Bronk: *Hermeneutyka*, w: J. Herbut (red.): *Leksykon filozofii klasycznej*. Lublin 1997, s. 263-265. W interesuj cym nas kontek cie autor pisze: „Zbli enie mi dz kontynentaln fenomenologi i anglosask filozofi analityczn przybrało posta hermeneutyki analitycznej (L. Wittgenstein, W. Dray, P. Winch, G. H. von Wright) oraz hermeneutyki pragmatycznej, ł czcej pogl dy Gadamera z ameryka skim pragmatyzmem (R. J. Bernstein, R. Rorty)” -s. 264-265.

⁵ H.-G. Gadamer *Einleitung*, w: R. G. Collingwood: *Denken: Eine Autobiographie*. Stuttgart 1995, cyt za: A. P. Fell: *R. G. Collingwood and the Hermeneutical Tradition*. "International Studies in Philosophy", vol. 23, nr 3, 1991, s. 2-3.

⁶ W kr gu filozofii niemieckiej na pogl dy Collingwooda zareagował, i to do wcze nie, H.-G. Gadamer. Z inspiracji Gadamera i z jego przedmow w Niemczech ukazał si przekład *Autobiografii* Collingwooda (jako *Denken: Eine Autobiographie*. Stuttgart 1955) oraz przekład *The Idea of History* (jako *Philosophie der Geschichte*. Stuttgart 1955). W swojej *Wahrheit und Methode* Gadamer z aprobat przywołuje Collingwoodowsk logik pyta i odpowiedzi, wyra aj c ubolewanie, e brytyjski filozof „nie doszedł (...) do jej systematycznego uj cia”. Zob. H.-G. Gadamer: *Prawda i metoda. Zarys hermeneutyki filozoficznej*, przeł. B. Baran. Kraków 1993, s. 344 nn. i 459-461. Na gruncie filozofii sztuki i teorii literatury w Niemczech idee Collingwooda oddziały na tzw. estetyk recepcji uprawian przez H. R. Jaussa i W. Isera, wyst puj c jako grupa „Hermeneutyka i Poetyka”.

Praca ta doczekała si nawet kilku entuzjastycznych recenzji. E. Rothacker o wiadczył, e ksi ka ta stanowi „jedyny współczesny wkład Anglików do filozofii dziejów”, za R. W. Harris nawzał prac Collingwooda naj-wa niejszym historycznym odkryciem naszych czasów” ("History", vol 37, nr 129, 1952). Oba głosy przytaczam za: I. Kon: *Idealizm filozoficzny i kryzys bur uazyjnej my li historycznej*, przeł. E. Grodzi ski. Warszawa 1967, s. 224. Równie Edward H. Carr w swych wykładach opublikowanych w ksi ce *What is History?* (New York 1964) — pomimo całego krytycyzmu wobec koncepcji Collingwooda - okre la go mianem „jedynego brytyjskiego my licieła w obecnym stuleciu, który wniósł powa ny wkład do filozofii historii”. Por. wydanie polskie: E. H. Carr. *Historia. Czym jest*, przeł. P. Ku . Pozna 1999, s. 32 nn.

8

Zob. jego artykuł R. G. Collingwood's *Philosophy of History*. "Philosophy" nr 22, 1947, s. 153-160. Walsh dyskutował tak e z aprobat pogl dy Collingwooda w swej popularnej ksi ce *Introduction to Philosophy of History*. London 1951.

⁹ London, New York, Toronto 1953.

¹⁰ My l o ksi ce M. Hinza *Self-Creation and History: Collingwood and Nietzsche on Conceptual Change*. Lanham, Maryland and London 1993. Hinz wskazuje mi dzy innymi na w tek jedno ci my li i dziaania wspólny obu filozofom oraz wydobywa chrze cija skie idee u Collingwooda.

¹¹ Bibliografi tych r kopisów sporz dził D. S. Taylor: *R. G. Collingwood: A Bibliography. The Complete Manuscripts and Publications, Selected Secondary Writings, with Selective Annotation*. New York 1988; zawiera j tak e specjalny 24 (4) Beiheft "History and Theory".

¹² Praca jest zakrojona bardzo szeroko i omawia m. in. dorobek Collingwooda jako archeologa i historyka, ukazuj c zwi zki pomi dzy tymi dziedzinami „praktyki” Collingwooda a jego filozofi ; ksi ka zawiera te przegl d tre ci niepublikowanych r kopisów, spis wykładów, listy etc. Zob. te recenzj pracy napisan przez D. S. Taylora w "History and Theory", voL 20, nr 3, 1981, s. 175-182. Odno nie do W. J. van der Dussena, to wci zajmuje si on badaniem spu cizny Collingwooda dostarczaj c wielu cennych ustale ; spo ród ostatnich jego tekstów zob. *Collingwood's „Lost” Manuscript of ‘The Principles’ of History*’. "History and Theory", voL 26, nr 1, 1997, s. 32-62.

¹³ R. G. Collingwood: *The Idea of History. Revised Edition with Lectures 1926-1928*, edited with an Introduction by Jan van der Dussen. Oxford 1993.

¹⁴ R. G. Collingwood: *The Principles of History and other writings in philosophy of history*, edited with an Introduction by W. H. Dray and W. J. van der Dussen. Oxford 1999.

¹⁵ Zob. jej recenzj autorstwa L. J. Goldsteina w "History nad Theory", voL 37, nr 3, 1998, s. 409-421.

¹⁶ D. Boucher, J. Conelly, T. Modood (eds), University of Wales Press, Cardiff 1995. Zob. te „wst p” do filozofii Collingwooda: P. Johnson, R. Monk: *R. G. Collingwood. An Introduction*. Thoemmes Press (Australia) 1997.

¹⁷ R. F. Atkinson: *Knowledge and Explanation in History*. New York 1978, s. 25.

¹⁸ W. H. Dray. *History as Re-enactment*, op. cit., s. 326.

¹⁹ Zob. D. Boucher (ed.): *R. G. Collingwood: Essays in Political Philosophy*. Oxford 1989. Ten sam autor opracował nowe wydanie podstawowego dzieła Collingwooda na temat filozofii politycznej: R. G. Collingwood: *The New Leviathan or Man, Society, Civilisation and Barbarism. Revised Edition*. Edited and Introduced by David Boucher. With *Godness, Rightness, Utility and What „Civilisation” Means*. Oxford 1992.

²⁰ Ukazały si dot d 2 tomy, wydane przez Collingwood Society: *Collingwood Studies*, voL 1: *Life and Thought*. Edited by David Boucher. Swansea, Wales: Collingwood Society, 1995, i *Collingwood Studies*, vol. 2: *Perspectives*. Edited by David Boucher and Bruce Haddock, Swansea, Wales: Collingwood Society, 1996.

²¹ L. Rubinoff *Faith and Reason: Essays in the Philosophy of Religion* by R. G. Collingwood. Chicago 1968.

²² Zob. J. Partick: *The Magdalen Metaphysicals: Idealism and Orthodoxy at Oxford 1901-1945*. Macon, Georgia 1985, rozdz.: *R. G. Collingwood as a Philosopher of the Christian Religion*, s. 77-108.

²³ Zob. np. R. Wollheim: *Art. and Its Objects. An Introduction to Aesthetics*. New York 1968. W Polsce estetyczne pogl dy Collingwooda zaprezentowała zwi le H. Junghertz-Taborska w art. *Główne kierunki współczesnej estetyki angielskiej*. „Estetyka”, rocznik III, 1962, s. 271-291. Równie w teorii literatury spotykamy nawi zania do estetycznych pogl dów Collingwooda: zob. np. R. Wellek, A. Warren: *Teoria literatury*, przekład pod redakcj i z posłowiem M. urowskiego. Warszawa 1976.

²⁴ Zob. np. A. R. White: *Methods of Metaphysics*. London, New York, Sydney 1987. R. Martin opracował niedawno wzbogacon o niepublikowany materiał edycji Collingwoodowskiego *An Essay on Metaphysics* (Oxford 1998).

²⁵ Zob. np. A. MacIntyre: *Dziedzictwo cnoty. Studium z teorii moralno ci*, przeł. A. Chmielewski. Warszawa 1996, a tak e V. J. Bourke: *Historia etyki*, przeł. A. Białek Warszawa 1994, s. 233.

²⁶ J. Zdybel: *Filozofia Robina George'a Collingwooda*. Lublin 1997.

²⁷ „Teki Historyczne”, t. II, nr 4, Londyn 1948,, s. 233-248.

²⁸ T. Buksi ski: *Robina G. Collingwooda idea historii*, w: J. Litwin (red.): *Zagadnienia historiozoficzna*. Wrocław 1977, s. 181-204; Ten e, R. G. *Collingwooda model wyja niania motywacyjnego*, w: J. Litwin (red.): *Profile filozofii dziejów*. Wrocław 1982, s. 69-84.

²⁹ W. Flisi ski: *Teoria poznania historycznego R. G. Collingwooda*. „Studia Filozoficzne” 1975, nr 9, s. 45-58.

³⁰ I. Gawarecka-Adamczyk: *Teoria poznania historycznego R. G. Collingwooda*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio I, vol I, Lublin 1976, s. 215-222.

³¹ R. Legutko: *Mind and History. On R. G. Collingwood's Philosophy*. „Reports on Philosophy” 1978, nr 2, s. 41-51.

³² J. Zdybel: *Metoda filozofii w uj ciu R. G. Collingwooda*. „Ruch Filozoficzny” 1986, nr 1, s. 44-48; Tej e: „*Nowy Lewiatan*” - *propozycja Robina George'a Collingwooda*, w: L. Zdybel: *Filozofia społeczna: w kr gu wybranych zagadnie*. Lublin 1993, s. 81-89; Tej e: *Relatywizm historyczny jako przejaw aktywno ci poznawczej historyka w uj ciu R. G. Collingwooda*. „Annales Universitatis Mariae Curie - Skłodowska”, sectio I, vol. XI, Lublin 1986, s. 177-188; Tej e: *wiadomo czasu i czas wiadomo ci w filozofii R. G. Collingwooda*, w: Z. J. Czarnecki (red.): *Czas, warto ci i historia. Studia nad aksjologi czasu historycznego*. Lublin 1990, s. 169-180.

³³ Zob. *Współcze ni historycy brytyjscy. Wybór z pism*, słowo wst pne G. P. Gooch, opracował i przedmów opatrzył J. Z. K dzierski. Londyn 1963, s. 129-156.

³⁴ A. Donagan: *R. G. Collingwood*, w: P. Edwards (ed.).- *The Encyclopedia of Philosophy*, t. II. New York 1967, s. 140-144.

³⁵ J. Deschamps: *R. G. Collingwood*, w: *Dictionnaire des Philosophes*. Presses Universitaires de France, 1984, t. 1, s. 569; autor wymienia nawet nie istniej ce w ogóle prace Collingwooda.

³⁶ Zob. np. S. Blackburn: *Oksfordzki słownik filozoficzny*, przeł. C. Cie li ski, P. Dzili ski, M. Szczubińska, J. Wole ski. Warszawa 1997, s. 65.

³⁷ Ten stan rzeczy mo na wyja ni wczesn w stosunku do działalno ci Collingwooda dat publikacji pierwszych wyda tych ksi ek: obie miały pierwodruk w 1946 r., gdy Collingwood jako filozof nie był jeszcze szerzej znany.

³⁸ Whitehead - pisze Tatarkiewicz - „oddziałł w szczególno ci na Collingwooda, wpływowego w Anglii profesora, a przez niego na młode pokolenie angielskich filozofów”. Zob. Ten e: *Historia filozofii*, t. III. Warszawa 1988, s. 327.

³⁹ Zob. przekład polski: E. Gilson, T. Langan, A. A. Maurer *Historia filozofii współczesnej od Hegla do czasów najnowszych*, przeł. B. Chwede czuk i S. Zalewski. Warszawa 1979, s. 776-777.

⁴⁰ Przekład polski: A. J. Ayer *Filozofia w XX w.*, przeł. T. Baszniak, przekład przejrzał i wst pem opatrzył B. Chwede czuk. Warszawa 1997, s. 239-265.

⁴¹ Zob. S. Helgeby: *Further Resources for Collingwood Researchers*, w: *Collingwood Studies*, op. cit, vol. 1, 1994, s. 194-198.